

РОЗПОВСЮДЖУЄТЬСЯ ТІЛЬКИ ЗА ПЕРЕДПЛАТОЮ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ukraine

№ 45/301/2002/грудень/видається з 1 вересня 1996 року 4 рази на місяць

УКРАЇНСЬКИЙ
СВІТ

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У 1990-ті РОКИ

В. ДАНИЛЕНКО
доктор історичних наук

Матеріал статті може бути використаний на уроках історії України в 11 класі під час вивчення теми «Духовне розквітавання і початок національного відродження. Релігійне життя України в умовах незалежності».

ВІДРОДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ. ЦЕРКВА І ДЕРЖАВА

Україна як самостійна держава стримала неоднозначну, складну церковно-релігійну спадщину. На хвилі національно-культурного й духовного піднесення кінця 80-х років у країні наростала тенденція до усамостійнення православної та легалізації заборонених раніше церков. Це стало наслідком, з одного боку, загострення суспільних проблем, втрати багатьма громадянами старих ідеологічних орієнтирів і пошуків духовної опори в житті, повернення на хвилі відродження до традиційних духовних цінностей, а з іншого — зняття заборон на релігійне життя і забезпечення з боку держави реальних гарантій свободи совісті.

1989 р. почали створюватися перші ініціативні групи з відродження Української автокефальної православної церк-

Михайлівський золотoverхий собор

ви (УАПЦ). А вже у червні 1990 р. відбувся перший Всеукраїнський собор УАПЦ, який обрав першого православного патріарха України митрополита Української православної церкви у США Мстислава.

Екзархат Російської православної церкви (РПЦ) на чолі з митрополитом Філаретом також добився більшої авто-

номії. Він дістав назву «Українська православна церква» і самостійність у внутрішньому управлінні.

Складно проходив процес легалізації Української греко-католицької церкви (УГКЦ), забороненої в 1946 р. Прагнучи не допустити відновлення її діяльності, влада протягом 1988—1989 рр. передала Російській право-

УКРАЇНСЬКІ АМАЗОНКИ
XVII СТОЛІТТЯ

СВІДОМІСТЬ
І ПІЗНАННЯ

ОСОБИСТІСНО
ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД
ДО ФОРМУВАННЯ
АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ПОЗИЦІЇ УЧНІВ

Читайте на стор. 5—6

Читайте на стор. 18—23

Читайте на стор. 24—27

З ІСТОРІЇ КОНСПЕКТІВ ТА «РУХОМИХ КАРТОК»

О.ЯСЬ,
*кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу
української історіографії
Інституту історії України
НАН України*

Письмова фіксація лекційних викладів, опрацьованої літератури та джерел належить до найелементарніших і найпоширеніших способів згортання та розгортання інформації. Вона увійшла вжиток уже на зорі епохи писемної історії. Взагалі писемність відома людству з кінця IV—початку III тис. до н. е. Відтоді письмо стало одним з найважливіших атрибутів, за якими визначали приналежність до цивілізації. На сьогодні конспективна фіксація матеріалу є однією з базових навичок, яка формується у межах загальноосвітніх курсів середньої школи. У вищій школі конспектування широко застосовується в навчальному процесі. Водночас воно є важливим технічним прийомом у дослідницькій та творчій праці. Будь-який дослідник, письменник або публіцист оволодіває цим прийомом на ранніх етапах наукової творчості, адаптуючи його до власних потреб, інтересів, зацікавлень, уподобань, способу викладу та організації матеріалу тощо. Фактично з уміння вести систематичні записи розпочинається творча лабораторія вченого. Відтак, конспективні нотатки та виписки не тільки мають доволі значний спектр застосування, а й диференціюються за своїм функціональним призначенням у школяра, студента і науковця.

Початки техніки дослідницької праці сягають доби античності. Принаймні, до цієї епохи належать перші вірогідні свідчення, які знаходимо в писемних джерелах. У ті часи в стародавній Елладі відбувалися суттєві зрушення в поширенні писемності та первісних наукових знань. У країнах стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Ассирія та ін.), з фіксованим соціальним статусом

та чітким розподілом праці, вони побутовали у невеликих, замкнених за кастовим принципом спільнотах жерців та найбагатшої знаті. Натомість на території материкової Греції, де існувало кілька сотень міст-держав, подібна кастова обмеженість була неможлива. Децентралізованість давньогрецького суспільства породжувала потреби, пов'язані з інтенсивними міждержавними відносинами, активними торгівельними контактами, судочинством та іншими сферами соціального життя, які передбачали існування значного прошарку освічених людей — урядовців, чиновників тощо. Зростаючий динамізм античного життя привів до виникнення впливового та самобутнього інституту громадянства, який поділив усе населення полісів на громадян і негромадян. Відтоді громадяни міст-держав, які мали можливість (час, статок) і мотивацію (кар'єра, соціальний статус, норми та стереотипи поведінки), стали основною дійовою силою у процесі поширення писемності та початків наукових знань. Зазначені обставини та передумови спричинилися до небувалого розквіту культури і нагромадження первісних знань.

Обсяги інформації, що постійно зростали, змушували давньогрецьких та давньоримських авторів опрацьовувати чимало стародавніх рукописів, зокрема відбирати та фіксувати певні відомості щодо конкретної теми своєї студії. Так народжувалися первісні навички та елементи техніки дослідницької праці, як от добір та чернеткова (підготовча) фіксація необхідної інформації.

Непрямим свідченням про велику підготовчу роботу античних авторів є широке цитування ними творів попередників і сучасників, завдяки якому до нас дійшло чимало фрагментів з тогочасних студій, що й до сьогодні вважаються втраченими. Зокрема, завдяки цитуванню стали відомі праці Зенона з Елеї (бл. 490—430 рр. до н. е.), Де-

мокріта (між 470 та 460 р. до н. е. — ?), Посидонія (бл. 135—бл. 51 рр. до н. е.) та багатьох інших.

Підготовчі записи являли собою виписки з різних джерел у невеликих зшитках. Про масштаби підготовчої роботи, яку проводили тогочасні автори, свідчать, зокрема, відомості про давньоримського вченого Плінія Старшого (бл. 24—79 рр.), імператорського прокуратора у Норбонській Галлії. Останній був відомий, головним чином, завдяки фундаментальній на ті часи праці «Природна історія» у 37 книгах. По смерті Плінія Старшого залишив 160 зшитків із виписками з творів стародавніх авторів, які склали підготовчий матеріал для його студій. Ще за його життя зшитки хотів придбати Ларцій Ліцин за 400 000 сестерцій, про що довідуємося з листа Плінія Молодшого до Бебія Макра, римського консула за часів імператора Траяна. Цей факт промовисто засвідчує неабияку цінність підготовчих, або чернеткових, нотаток, яку усвідомлювали вже в добу античності.

З плином часу орієнтуватися у нагромаджених матеріалах було дедалі складніше. Тому на початку I ст. н. е. римляни почали додавати до своїх творів так звані «індекси», або «титული». Вони являли собою стрічки з пергаменту (іноді кольорові) з переліком авторів та їхніх праць, які згадувались у студії. Так, в індексах до географічних книг вищезгаданого Плінія Старшого названо 28 римських та 75 грецьких авторів. Крім того, окрема книга цього вченого складалася зі своєрідного переліку джерел, які були використані у «Природній історії». У ній згадувалося 146 давньоримських та 327 давньогрецьких авторів. Однак якщо перелік авторів, своєрідний огляд використаних джерел у сучасному розумінні в спеціальній книзі був винятковим випадком у тогочасній практиці, то індекси набули доволі великого поширення у давньоримських авторів. Так, у

техніці дослідницької праці був зроблений ще один крок: від початків документування (фіксації) інформації до елементарних прийомів її первинної систематизації.

За доби середньовіччя суттєвих змін у практиці підготовчих записів не відбулося. Більше того, на зорі середньовіччя спостерігаємо помітний регрес порівняно з античними часами, що, очевидно, пов'язано з примітивізацією соціального життя після падіння Західно-Римської імперії. Ситуація кардинально змінилася на межі пізнього середньовіччя і ранньомодерної доби, коли впровадження книгодрукування значно збільшило обсяги циркулюючої інформації та соціальні прошарки населення, які володіли письмом. Відтак, проблема добору та первинної систематизації інформації знову постала перед тогочасними вченими і письменниками. Та на цей раз вона значно ускладнилася, оскільки з винаходом Йоганна Гутенберга світ друкованого слова розширювався надзвичайно швидкими темпами. Так, якщо у другій половині XV ст., за приблизними підрахунками вчених, у всьому світі видрукували близько 30 тис. найменувань книг, то в наступному, XVI ст. — близько 250 тисяч. Тож обсяги інформації, яку доводилося опрацювати сучасникам Галео Галілея та Френсіса Бекона, кардинально зросли, навіть якщо порівнювати їх у незначній за історичними масштабами столітній ретроспективі.

Тривалий час проблема розв'язувалася звичним шляхом — підготовчі записи велися в окремих зшитках паперу, які іноді виокремлювали за тематичним принципом, за джерелом (або джерелами), що з нього робили виписки, тощо. Подібним чином працював відомий англійський письменник та політичний діяч, автор знаменитої «Подорожі Гуллівера» Джонатан Свіфт, який порівнював виписки зі збільшувальним склом, яке збирає «промені розуму і знань». Але, попри тяжіння до традицій, у техніці підготовчих записів з'являються й певні новачки.

Наприкінці XVII ст. італієць Вінцент Плаціус ввів у практику *метод ексцерптів* — виписок на окремих, або, як їх пізніше назвали, «рухомих картках». На

відміну від записів у зшитках (прообразах нинішніх конспектів), цей прийом давав можливість вільно комбінувати виписки щодо поточних потреб: для написання конкретної студії, для групування матеріалу за проблемним принципом, за авторами, з творів яких зроблені виписки, тощо. Значно спрощувався і пошук необхідної інформації. Відтепер для того, щоб віднайти потрібні нотатки, не треба було перегортати численні зшитки, а достатньо переглянути відповідну тематичну рубрику картотеки.

Проте нововведення Плаціуса не призвело до швидких зрушень. Протягом XVIII ст. науковці та письменники використовували для своїх записів звичні зшитки паперу, хоча і намагалися певною мірою компенсувати їх недоліки. Так, німецький філософ Готфрід Лейбніц для систематизації своїх робочих записів застосував датування, щоб розрізнити нагромаджені протягом тривалого часу підготовчі матеріали. Та все ж у дослідницькій практиці продовжували побутовувати старі прийоми. Проте кількість робочих матеріалів у XVIII ст. помітно збільшується. Показовими в цьому плані є численні чернеткові записи та зошити з виписками з різних джерел, які залишив по собі Яків Маркович — автор першої частини студії «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» (СПб., 1798), що її сучасні вчені розглядають як одну з перших спроб критичної історії України.

Серед чернеток Якова Марковича є зошити з тематичними, підготовчими записами. Зокрема, у зошиті під назвою «Выписки для древней истории России. Начаты в 1797 году» заготовлені виписки з праць російського історика Івана Болтіна, німецького філософа Йоганна Гердера, бібліографа та працівника бібліотеки Санкт-Петербурга АН Івана Бакмейстера, а також витяги із «Скифской истории» Андрія Лизлова, «Опыта повествования о России» Івана Єлагіна, нарисів з російської історії Федора Еміна та низки інших творів, часописів і словників.

Яків Маркович наклав на себе руки через картярський борг у 28-річному віці, і його творчі задуми щодо написання другої ча-

стини студії не були реалізовані. Але залишилися його підготовчі матеріали до другої частини запланованої студії, зокрема три зошити з виписками. В одному із цих зошитів, озаглавленому «Выписки, касающиеся до Малой России», поданий перелік творів, які Маркович планував опрацювати та зробити з них витяги. Серед них студії етнографа Йоганна-Готліба Георгі «Описание всех в Российском государстве обитающих народов», Михайла Антоновського «Истории о Малой России», подорожні записки прусського інженера-лейтенанта Гаммарда та ін. У тому самому зошиті є й низка виписок без зазначення джерела. Другий зошит з авторсь-

кими виписками, хоча і має назву «Физическое описание Малороссии. Из Гильденштета в 1774 году. 1798. В Спбурге. Выписки из путешествия Зуева от СПб. до Херсона в 1781 и 1782 годах. 1799. Слыш. известия. 1800», але містить виписки тільки із записок ученого-природознавця Йоганна Гільденштета. У третьому зошиті, присвяченому рослинному світу України, «Flora ukrainica, 1798», поданий перелік рослин в алфавітному порядку. Відтак робочі чернеткові матеріали Якова Марковича є цінним джерелом, яке дає змогу хоча б частково простежити за не здійсненими авторськими планами та намірами. Так, із записників Марковича довідуємося про його задум висвітлити історію української торгівлі, подати відомості про рослинний і тваринний світ України, ввести до другої частини своєї студії метеорологічні спостереження тощо.

Далі буде

РОЗПОВСЮДЖУЄТЬСЯ ТІЛЬКИ ЗА ПЕРЕДПЛАТОЮ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ukraine

№ 48/304/2002/грудень/видається з 1 вересня 1996 року 4 рази на місяць

СВІТ

*Вітаємо з Новим
2003 роком!
Бажаємо
щастя, успіху,
натхнення.*

**ДОЛЯ ЗОЛОТОГО МЕЧА
САГАЙДАЧНОГО**

**З ІСТОРІЇ КОНСПЕКТИВ
ТА «РУХОМИХ КАРТОК»**

**МАТЕРІАЛИ, НАДРУКОВАНІ
В «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»
У 2002 РОЦІ**

Читайте на стор. 2—3

Читайте на стор. 5—12

Читайте на стор. 13—16

З ІСТОРІЇ КОНСПЕКТІВ ТА «РУХОМИХ КАРТОК»*

О.ЯСЬ,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу
української історіографії
Інституту історії України
НАН України

Становище з підготовчими, робочими записами докорінно змінилося у XIX ст., яке часто називають добою позитивних наукових знань. Ця назва походить від поширеної у ті часи філософської течії позитивізму, яка спиралася на достеменно перевірену, проконтрольовану досвідом (експериментом, спостереженнями) та логічно несуперечливу основу наукового пізнання. Тоді ж стався й революційний прорив у книгодрукуванні. Протягом XIX ст. світ побачило, за приблизними підрахунками, понад 7 млн назв книг, загальний наклад яких істотно зріс порівняно з XVIII ст. Отже, навіть для звичайної бібліографічної реєстрації наукової літератури у певній галузі знань традиційні прийоми видавалися незручними.

Водночас виникла проблема ефективного використання архівів, насамперед середньовічних, для забезпечення поточних потреб громадянства (успадкування, майнові конфлікти, підтвердження станових прав тощо). Особливо гостро ця проблема постала у Франції, де старі установи та інституції припинили існування після революційних подій кінця XVIII ст. та наполеонівських війн. Нові суспільні потреби привели не тільки до корінного реформування архівної системи, що існувала тоді в західноєвропейських країнах, а й до запровадження новачий у дослідницькій практиці.

У 1821 р. в Парижі створили знамениту Школу хартій (від лат. *carta, charta* — «папір», «грамота»), яка готувала архівістів, бібліотекарів та дослідників для роботи із середньовічними документами. У широку дослідницьку практику ввійшло чимало історичних дисциплін, які досі перебували у сфері зацікавлення відносно невеликого кола науковців, — дипломатика, палеографія та низка інших. Подібні до французької Школи хартій інституції виникли і в інших країнах: Інститут австрійських

історичних досліджень (Відень), Школа дипломатики (Мадрид), Школа дипломатики та палеографії (Флоренція) та ін.

Водночас із розширенням діапазону дослідницьких інтересів та методів історичної критики джерел впроваджувалися й більш досконалі технічні прийоми документалізації підготовчих матеріалів, зокрема «рухомі картки». Вони застосовувалися для реєстрації існуючих наукових праць та архівних документів, тобто для фіксації вихідних даних праць (автор, назва книги, видавництво або видавець, час та місце видання, кількість сторінок і т. ін.), і ввійшли у дослідницьку працю як бібліографічні картки.

Таким чином, застосування цього технічного прийому в бібліотечній справі здобуло протягом XIX ст. загальне визнання й побутує до сьогодні. Наприклад, картотека відомого бібліографа та історика російської літератури професора Семена Венгерова, укладена ним за допомогою інших науковців, налічувала понад 1 млн карток. Вона склала джерельну основу для підготовки таких відомих праць Венгерова як «Критико-біографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней)» (СПб., 1889—1904. Т. 1—6), «Источники словаря русских писателей» (СПб.; Пг., 1990—1917. Т. 1—4). Обидва видання залишилися незавершеними. Венгерова та його співробітникам пощастило довести видання критично-біографічного словника лише до літери «В», оскільки фінансування цього проекту припинилося через значні збитки, яких зазнав видавець Геннадій Юдін. Однак, попри зазначені обставини, картотека Венгерова, яку уклали протягом кількох десятиліть, переконливо засвідчує масштаби поширення та значення методу ексцерптів у тогочасній науці.

Тоді ж «рухомі картки» міцно увійшли у дослідницьку працю як спосіб документалізації підготовчих матеріалів як для наукових студій, так і для художніх творів. Відтак, наприкінці XIX ст. французькі історики Шарль Ланглуа та Шарль Сеньбос у своїй класичній книзі «Вступ до вивчення історії», яка витримала численні перевидання багатьма

європейськими мовами і оцінювалася сучасниками як взірць позитивістських підходів в історії, констатували, що «летючі картки» є загальнознаним прийомом у науковій роботі. «У наш час всі визнають, що для запам'ятовування документів найкраще користуватися картками (*fiches*). Кожний текст ноується на окремому аркуші з точним зазначенням його походження. Переваги такого прийому очевидні, — зазначають Ланглуа та Сеньбос, — рухомість карток дає змогу класифікувати їх за бажанням у цілу масу різних комбінацій і в разі необхідності міняти їх місцями; при такій системі легко групувати разом усі однорідні документи та в процесі їх знаходження робити доповнення у кожній групі. Для документів, що цікаві з багатьох поглядів, які з однаковим правом можуть бути віднесені до кількох груп, достатньо скласти кілька примірників однакових карток або ж замінити останні порожніми картками, обмежившись на них звичайним посиланням...»

* Закінчення. Початок див.: *Історія України*. — 2002. — № 35, 37

Картковий метод застосовували не тільки вчені-історики, а й дослідники з інших наук, письменники та публіцисти, зокрема, автор еволюційної теорії походження видів Чарльз Дарвін. Чернеткові матеріали на окремих аркушах використовували у своїй дослідницькій діяльності англійський фізик Майкл Фарадей, який ввів для упорядкування своїх виписок поряdkову нумерацію, що полегшувало їх подальшу систематизацію. Визначний російський письменник Іван Тургенев застосовував картковий прийом у вельми своєрідний спосіб. Він заповнював на кожного з персонажів своїх романів окрему картку-формулу, на якій вказував риси характеру, вигадані біографічні дані тощо. Понад 20 тисяч виписок на окремих картках з різних наукових праць, енциклопедій та довідників, технічних книг залиши-

Кодування усного мовлення певними позначками на міцній поверхні, відоме як письмо, являє собою один з найдавніших способів згортання і розгортання, фіксації та документації інформації. Саме він лежить в основі так званих «дідівських методів» дослідницької праці й спирається на біопсихологічні властивості людини, до яких вона пристосовувалася, принаймні, протягом кількох десятиків століть.

лося в авторському архіві французького фантаста Жюль Верна. За життя вони слугували йому фактографічною основою багатьох творів. Величезна кількість описів флори і фауни, технічних пристроїв і приладів, сюжетів, побудованих на своєрідному тлумаченні тогочасних наукових знань з астрономії, фізики, хімії, географії, історії, етнографії та інших дисциплін в його фантастичних романах є результатом наполегливої праці за картковим методом.

Однак практика виявила й певні недоліки карткової системи, пов'язані здебільшого з людською психологією. Одним із перших на них вказав відомий російський історик та етнограф Олександр Пипін. У листі від 14 листопада 1889 р. до історика Лєволода Міллера він з гіркотою описав «карткові захоплення» своїх колег. «...система карток, — писав Пипін, — є, без сумніву, єдино можливою та доцільною, але вона має свої великі недоліки. Наприклад, вона має, так би мовити, фізіологічну властивість затулявати людину на шлях збирання, якому, у дещо складному предметі,

не може бути жодної межі; турбота про бібліографічну повноту відволікає від самого дослідження, для якого, можливо, потрібна менша кількість даних, ніж та, до якої прагне збирач, а нерідко потрібні зовсім інші дані, які ще не входили до його сфери. В історії нашої науки, на жаль, є вже факти, що збирач не встигав скористатися нагромадженими матеріалами навіть у вигляді інвентарю. Так працював, якщо я не помиляюсь, Кеппен, так збирав Хмирьов, так збирає Куник, який наврод чи використовує те, що в нього вже нагромаджено (купи карток). Мені здається, що тут потрібна обережність, щоб не впасти у перебільшення і не втратити з поля зору головної мети».

Про хворобу «колекціонування виписок», про майже спортивне захоплення картотеками виписок вже за радянської доби згадував російський філософ Сергій Поварнін, який вважав, що механічне збирання «не дає для розуму практично нічого». Аналогічні закиди щодо «колекціонування» карток зустрічаємо і в інших учених. Як засвідчив час, вони виявилися не безпідставними. Чимало картотек залишилися майже невикористаними не тільки їх укладачами, а й наступниками. Та, попри всі недоліки, карткова система була зовні малопомітним, проте, по суті, вельми дієвим досягненням у техніці повсякденної дослідницької праці, яким користувалися і користуються донині багато поколінь дослідників.

Тріумф карткового методу в XIX ст. у жодному разі не означав завершення доби записників або конспективних нотаток. Науковці й письменники продовжували нотувати свої підготовчі матеріали в окремих зшитках, незважаючи на очевидні переваги карткової системи. Це пояснювалося різними чинниками: банальною звичкою, від якої страждало чимало талановитих дослідників, побоюванням розгубити свої записи на «рухомих картках», зрештою, звичайною інерцією мислення. Крім того, дехто з учених не без підстав говорив про доцільність застосування записів в окремих зошитах при роботі з однорідним матеріалом, як-от: статистичні таблиці, конспектування студій з певної проблеми тощо.

Зрештою, сама дослідницька практика виявила як недоліки, так і переваги конспективних записів. Відомий бібліограф Сергій Полторацький, який збирав історико-літературні та бібліографічні матеріали про російських письменників XVIII—

XIX ст., нотував свої записи у великих зошитах. З часом, коли кількість нагромаджених відомостей зроста настільки, що в записках було складно розібратися, Полторацький укладав в кінці кожного зошита покажчик імен та частково предметів (назви часописів та ін.). Але безсистемність записів зіграла з ученим злий жарт — кількість робочих зошитів згодом сягнула десятків. Відтак віднайти необхідну інформацію стало надзвичайно складно. Тож Полторацький був змушений скласти спеціальні зведені покажчики для кожного десятка зошитів. Чи варто казати, скільки часу довелося витратити на цю працю? Так непродуктивність технічних прийомів обернулася значною втратою робочого часу та зусиль.

Недостатню компактність конспективних записів намагалися компенсувати кількома методами: 1) складанням допоміжних покажчиків та змісту до підготовчих матеріалів; 2) поділом аркуша, на якому робилися записи, на кілька частин, що давало можливість вносити доповнення та зміни у попередні нотатки. У Німеччині наприкінці XIX—на початку XX ст. навіть стали виготовляти спеціальний папір для дисертаційних досліджень. «Дисертаційний папір» (*dissertations Papier*) являв собою великі аркуші, поділені на три частини: середня частина, приблизно третина сторінки в ширину й висоту, призначалася для основного тексту, а нижні та бокові береги — для виправлень і доповнень. Бічні поля у своїх конспективних нотатках застосовувало чимало тогочасних учених. Зокрема, літературознавець та історик Микола Петров у своїх підготовчих записках з історії Києва, які нотувалися в хронологічній послідовності відповідно до подій, використовував поля для доповнень та додаткових вставок.

Іноді, за браком часу, під час перегляду книг, поряд із підкресленнями, різноманітними виділеннями або текстуальними примітками на берегах, відомими як *маргіналії*, застосовувався прийом «вкладних аркушів». Суть цього методу полягала в тому, що необхідні позначки та виділення, які потрібно було зробити на сторінках книги, переносилися на вкладені чи оправлені чисті аркуші паперу відповідно до кожної необхідної сторінки. Спеціальними лініями на вкладних аркушах виділялися текстові фрагменти для цитування, давалися власні коментарі, відзначалася потрібні факти та відомості тощо. Так, серед книг французь-

що ознаки інтелектуальної псевдотворчості, імітації творчого процесу та його результатів з'явилися надзвичайно швидко.

Вельми цікавим у цьому відношенні є фрагмент з спогадів української журналістки і перекладачки Надії Суровцевої, яка тривалий час захоплювалася ерудицією та манерою викладу відомого політика і публіциста, автора концепції «інтегрального націоналізму» Дмитра Донцова. Однак ближче знайомство на еміграції з прийомами його роботи виявило несподіваний бік творчості цього автора. «Тоді-то розказував мені Донцов, — згадувала Суровцева, — про метод своєї праці: читаючи різну літературу, він робив виписки, і в нього була величезна картотека. Потім, коли траплялося писати якусь працю, він просто «наскигував» відповідні цитати з кар-

зокрема, французький літературознавець Густав Лансон висловлювався категорично проти аполії самоцінності певних технічних прийомів. «Виписки — це знаряддя, — відзначав Лансон, — з їх допомогою ми розширюємо сферу нашого пізнання або забезпечуємо себе супроти огріхів нашої пам'яті. Жоден метод не узаконює механічної роботи, будь-який придатний лише відповідно до тямущості працівника».

З деяким запізненням культ технократизму, який побутував на теренах Європи, поширився у Радянському Союзі. Його провідниками стали керівники більшовицького режиму, технократичний стиль мислення яких дивним чином поєднував новітні досягнення науки з примітивними методами розв'язання проблем суспільного життя на основі нещадного використання людських та матеріальних ресурсів. Така амбівалентність технократичної культури провідників радянського режиму певною мірою позначилася й на сфері інтелектуальної діяльності.

Насамперед слід відзначити масовий і тотальний характер впровадження навичок інтелектуальної праці, яке здійснювалося у межах загальнорадянської, часто-густо примусової кампанії культурно-освітнього виховання мас. У комвузах, партшколах, робітничих факультетах та інших навчальних закладах читалися спеціальні лекції, проводилися семінари та практичні заняття, на яких, поряд із політграмотою, вивчалися методи роботи з книгою, прийоми складання виписок та конспектування, бібліографічних розшукув тощо. У 20-ті рр. ХХ ст. з'явився навіть особливий прошарок спеціалістів з питань «розумової праці», «наукової організації» тощо. Серед заходів цієї кампанії помітним явищем стало видання десятків посібників з техніки і методики інтелектуальної праці та довідників із самоосвіти. Деякі з них здобули величезну популярність, про що свідчать численні перевидання. Так, відома праця І.Ребельського «Азбука умственного труда» до 1930 р. перевидавалася 10 разів. Значною популярністю серед слухачів користувалися й інші посібники.

Порівняно з європейськими виданнями зазначені посібники вирізнялися більш простим способом викладу і містили інформацію про елементарні навички, оскільки були розраховані на читачів, які не мали не тільки вищої, а часто й базової, початкової ос-

віти. Зокрема, у вищезгаданому посібнику І.Ребельського наводяться «сім правил про те, як складати та зберігати виписки»: 1) виписки складають тільки при другому прочитанні книги; 2) кількість виписок з однієї книги має бути вкрай обмеженою, а сама виписка по можливості якнайкоротшою; 3) кожна виписка повинна мати свій початок та закінчення; 4) кожна окрема виписка нотується на окрему картку, і на цій картці позначається тема виписки; 5) виписка робиться тільки на одному боці картки; 6) під кожною карткою зазначається власна думка про неї та про її використання; 7) виписки за темами зберігають в окремих конвертах. Очевидно, що означені правила виведені автором у процесі тривалої практичної роботи зі слухачами різних навчальних закладів та курсів. Згадані «правила», зокрема їх другий та третій пункти, промовисто свідчать про загальний рівень тогочасного читачького загалу. У багатьох книгах із самоосвіти, виданих у той час, наведено типові зразки карток для виписок, які мали зорієнтувати читача і дати йому практичні орієнтири або своєрідний шаблон. Зокрема, у вищезгаданій праці Ребельського пропонувалася такий зразок (див. на с. 10).

Докладалося й чимало зусиль для пропаганди прийомів документалі підготовчих записів, зокрема картовкого методу виписок. «Система таких виписок, — зазначалося у популярному в 20-ті роки методичному посібнику, — дає повний простір індивідуальності кожного читача і не зв'язує його ніякими шаблонами, забезпечує йому можливість у будь-який момент, у будь-якій комбінації користуватися всім, найціннішим для нього, запасом думок і фактів, з усіх прочитаних ним книг». До кампанії поширення навичок інтелектуальної праці активно залучалися й учні, зокрема історики, які вступали з лекціями, публікували спеціальні статті та методичні поради. Зокрема, майбутній академік, а тоді ще молодий російський історик Милиця Нечкіна у 1935 р. надрукувала кілька таких науково-популярних розвідок: «Работа с книгой по карточной системе» та «Как работать с книгой». Методичні рекомендації Нечкіної майже не відрізнялися від аналогічних порад її колеги, за винятком деталізації окремих процедур. Вона радила у процесі читання відмічати на окремих аркушах паперу частину сторінки («в» — верх, «с» — середина, «н» — низ), з якої пізніше слід зро-

Під конспектуванням друкованого тексту здебільшого розуміють процес сприймання, відбору, переформулювання та фіксації відібраної інформації, сприйняття якої здійснюється зоровим аналізатором, що охоложує текст на рівні літер, слів, фраз та абзаців. Такою є одна з дефініцій «конспектування», репрезентована у методичних посібниках.

тотеки, звідси і походила та блискуча хвиля цитат різними мовами, що захопила була мене на початку. Це зізнання розчарувало мене щодо самого Донцова, бо відкривало певну «механізацію» замість вимріяної мною наївно нечуваної ерудиції».

Впровадження технічних новацій у творчий процес іноді приводило до справжніх курйозів. Чарлі Чаплін під час відвідин Герберта Уелса з неприхованим подивом спостерігав за підготовчим етапом творчого процесу до майбутньої книги відомого англійського фантаста. Чотири секретарки письменника тонули серед купи паперів, книг, довідників та енциклопедій. Вони щось гарячково з'ясували, перевірили, робили численні виписки з енциклопедій, книг із техніки та документів. Відтак традиційна атмосфера праці письменника, пов'язана з утаємниченістю, зосередженістю та інтимністю, у даному разі поступилася бурхливій атмосфері тогочасного ділового офісу, що справляла незабутнє враження на стороннього глядача.

Технократичні тенденції у сфері інтелектуальної праці подекуди зустрічали й різкий спротив з боку відомих дослідників.

бити випуску. Наприклад: «42 в.», «46 с.», «57 н.» і т. п.

З подібними замітками та лекціями у 20—30-ті роки ХХ ст. в СРСР виступало багато учених. Однак наслідки такого масового впровадження прийомів інтелектуальної діяльності тільки почасті мали позитивний характер. Переважній більшості радянських висуванців, партійних функціонерів, слухачів комвузів і робфаків вивчення та засвоєння технічних прийомів документації практично нічого не дало як з огляду на механістичний характер навчального процесу, суттєві прогалини в освіті, так і внаслідок командно-директивних методів та стилю управління, які здебільшого не залишали вільного часу та простору для творчої чи дослідницької діяльності. Крім того слід взяти до уваги, що на межі 20—30-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі швидкими темпами розкручувався молох сталінських репресій, який знищував інтелігенцію та працівників партійного і радянського апарату. Щодо інших категорій слухачів або випускників робфаків, низового партійного та комсомольського активу, то тяжкі умови повсякденної, часто важкої фізичної праці аж ніяк не сприяли поширенню творчої діяльності, а відтак і опануванню відповідних прийомів та навичок. Тож не дивно, що впродовж 30-х років зацікавлення прийомами і методами інтелектуальної праці у суспільстві поступово згасає.

Водночас технічні прийоми документації підготовчих матеріалів продовжували інтенсивно використовуватися у власне науковому середовищі на більш високому професійному рівні. Картковий метод застосовувався насамперед для реєстрації бібліографічної інформації. У 20—30-ті роки продовжувалася робота над величезними проблемно-галузевими збірками карток, як-от: картотека пушкініста Бориса Модзалевського (близько 300 тис. карток), картотека рукописної книги літературознавця, історика літератури Миколи Нікольського (близько 174 тис. карток та конвертів), картотека російських та українських рецензій 1850—1927 рр. відомого бібліографа Костянтина Дерунова (понад 75 тис. карток) та низка інших. Майже 55 тис. карток налічує бібліографічна картотека з історії України відомого українського історика Мирона Кордуби, над якою укладач працював понад 15 років (1932—1947).

Багато матеріалу для роздумів дають робочі записи визначних учених того часу. Крім безпо-

середньої інформації про їхню дослідницьку діяльність, творчі плани та задуми, підготовчі нотатки дають уявлення про умови дослідницької праці. Виконані на блаженських клаптиках поганого паперу, часто взагалі майже непридатного для письма, з текстом, написаним, як правило, з обох боків, вони є своєрідними свідченнями про жалюгідні умови праці та обставини життя більшості вчених за радянської доби.

Підготовчі записи дають певні відомості про індивідуальні риси дослідницької праці того чи іншого вченого. Зокрема, український економіст, академік Костянтин Воблий практикував робочі виписки як на окремих аркушах паперу, так і в окремих зошитах, у які заносилися записи за певним тематичним принципом. Наприклад, робочі виписки Воблого з часопису «Киевская старина» за 1885 р., про історію колонізації Новоросії, які, вірогідно, призначалися для його монографії «Нариси з історії російсько-української цукрово-буяркової промисловості» (К., 1928, 1930. Т. I. Вип. 1—3), подані на окремих аркушах зі шкільного зошита. Тексти виписок розмічені підкресленнями олівцем червоного та синього кольорів. Червоним кольором виділено головні положення, синім — фактографічні відомості. Український літературознавець, історик та етнограф Віктор Петров, готуючи робочі матеріали до своїх студій, заносив на картки не тільки виписки з різних джерел та наукової літератури, а й власні коментарі та припущення. Так, вивчаючи фольклорні джерела повісті Миколи Гоголя «Вій», учений підготував виписки на 474 картках, серед яких чимало авторських тез та міркувань того чи іншого ступеня «готовності». Взагалі комбінації карток дають імпульс творчій думці, збуджують дослідницьку увагу і дають змогу подивитися на проблему з кількох ракурсів. «Система карток, — визнавав історик Андрій Шестаков, — дає іноді дивовижні результати, оскільки отримуєш вельми оригінальні комбінації думок або висновків, які раніше ніколи не спадали на думку».

Водночас аналіз підготовчих матеріалів, що були у розпорядженні того чи іншого вченого, дає змогу прослідкувати за його дослідницькими пріоритетами щодо певної теми або проблеми, а іноді з'ясувати ступінь доступності для нього відповідних джерельних матеріалів. Зокрема, на основі вивчення виписок історика Павла Щеголева із «Запи-

сок» декабриста Володимира Раєвського дізнаємося, що дослідник мав обмежений доступ до них під час написання історико-біографічного нарису про цю особистість.

Новий сплеск інтересу до техніки дослідницької праці в СРСР спостерігаємо у повоєнний час. Такий інтерес був обумовлений кількома чинниками. Воєнне покоління, яке повернулося з походів до аудиторій та навчальних класів, старанно оволодівало навичками інтелектуальної

праці. Водночас відбувалася зміна й ротація наукових і педагогічних кадрів, які зазнали величезних втрат внаслідок репресій та радянсько-німецької війни. Тож сфера інтелектуальної діяльності істотно розширилася і переживала процес якісних та кількісних змін, що об'єктивно сприяло зростанню інтересу до методики та техніки дослідницької праці. Реакцією на потреби часу стала поява низки методичних видань та посібників, у яких розглядалися й висвітлювалися означені питання.

Серед таких праць однією з перших була студія Костянтина Воблого «Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка)» (К., 1949), що витримала кілька перевидань. Матеріали архіву К.Воблого свідчать, що автор розпочав працювати над цією студією ще у 30-ті роки ХХ ст. Зокрема, другий варіант

плану роботи, який зберігається в авторському архіві, датований 7 липня 1939 р., а підготовчі матеріали у зошитах із виписками — 1935—1938 рр. Безперечно, тривалий час виношування концепції та практичної підготовки цієї студії кардинально вирізняє її з-поміж багатьох аналогічних праць як діапазоном охоплених проблем, так і продуманою технікою викладу матеріалу. Чільне місце у студії Воблого відводиться технічним прийомам конспектування та складання виписок. Причому останні розглядаються у загальному контексті методики вивчення наукової літератури і виокремлюються як важливий підготовчий етап до викладу матеріалу. Відтак, документація ро-

Звичайна кулькова ручка та клаптик паперу ще тривалий час залишатимуться поза конкуренцією завдяки своїй простоті та дешевизні. Мабуть, не варто доводити, що у нинішньому світі з його глобальним поділом на багатих і бідних, цей аргумент навіть у відносно віддаленій футуристичній перспективі буде вельми вагомим.

бочих матеріалів висвітлюється автором з перспективи досягнення конкретної дослідницької мети — написання наукової розвідки або монографії. «Техніка конспектування, — зазначає Константин Воблий, — зводиться до того, що кожний розділ стисло переказується своїми словами; виклад має бути чіткий і послідовний. Корисно в кінці конспекту записати думки, запитання, що виникли з приводу прочитаної книги. Складання конспектів привчає до літературного викладу». Аналізуючи техніку чернеткових записів, учений висловлює думку про необхідність поєднання конспектів з виписками на «рухомих картках», на відміну від деяких інших науковців, які обстоювали переваги того чи іншого способу документації.

Про важливу роль прийомів документації робочих матеріалів для дослідників-початківців згадувало й чимало інших учених. Зокрема, відомий літературознавець, академік Павло Берков, виділяв дві основні форми документації: цитування з бібліографічним посиланням і звичайне посилання на літературу та джерела. Водночас наприкінці 40- на початку 50-х рр. ХХ ст. з'являється й низка методичних посібників та спеціалізованих видань, в яких, окрім конспекту-

вання, розглядалися також інші прийоми документації. Характерну особливість тогочасних посібників спостерігаємо у зростаючій диференціації робочих матеріалів відповідно до потреб навчання, дослідницької або творчої діяльності. Поряд із традиційним конспектуванням та складанням виписок на картках або окремих аркушах паперу виокремлюються й комбіновані робочі записи, які наближаються до окремих видів наукової продукції або їхніх елементів: тезування (запис у формі цитат або власними словами основних висновків та положень праці); ануотування (стилий переказ змісту); реферування (розгорнутий, послідовний виклад змісту); рецензування (огляд видання з критичним оцінюванням) та ін. Неважко помітити, що порівняно з посібниками 20—30-х рр. ХХ ст. останні розраховані на більш професійно підготовлений та освічений читацький загал. Втім, комбіновані підготовчі матеріали, які можна розглядати як основу певних видів науково-дослідної продукції (рецензії, реферати), побутували і в методичній літературі 20-х років, але у відносно невеликих обсягах.

З лібералізацією радянського режиму наприкінці 50- на початку 60-х рр. ХХ ст. на сторінках тогочасної науково-історичної періодики з'явилася низка розвідок, спогадів дослідників, в яких подавався опис «творчих лабораторій» учених, методики та техніки наукової праці тощо. Оприлюднення творчого досвіду відомих науковців виявило низку цікавих нюансів у практичному використанні технічних прийомів документації, які кожний дослідник пристосовував до власних потреб. Насамперед, стандартні вимоги до виписок на окремих картках (одна виписка — одна картка, нотування тільки на одному боці картки та ін.) ви-

явилися завузькими для більшості науковців. Дослідницька праця показала, що робочі виписки можуть виконуватися у найрізноманітніших формах.

У процесі обговорення з'ясувалося, що вчені-історики, як правило, віддають перевагу міркуванням доцільності, часто розуміючи під випискою певну одиницю інформації, об'єднану за проблемно-тематичним аспектом, яка може бути задокументована на одній або кількох картках чи аркушах паперу відповідно до обсягу та необхідного ступеня висвітлення у майбутній роботі. Відтак, виписка розглядалася як елемент первісної, робочої структури певної наукової праці. «...Я намагався кожен окремий документ розкласти на складові, неподільні далі частини — відповідно до різних аспектів накресленої проблематики, — відзначав історик, академік Микола Дружинін. — Кожну частину — у формі цитати або конспективної виписки — я заносив на особливу картку, маючи на увазі подальшу систематизацію матеріалу. Коли на основі сформованої концепції та опрацьованого плану монографії я починав комбінувати матеріал за главами та розділами, я міг вільно оперувати підготовленими картками, розміщуючи їх у групі в тій чи іншій послідовності. Якщо весь документ загалом складав неподільну частину джерела, він набував ролі окремої картки: підкладений у певному місці, він являв собою таку саму неподільну одиницю в загальній сумі матеріалу».

Процедура систематизації виписок за певними рубриками у конвертах, теках або картотеках дає змогу скласти орієнтовну, робочу структуру статті, монографії або іншої роботи. Ось як описувала цей процес історик Оле-на Заозерська: «Як правило, виписки я роблю на «картках» —

Зразок картки для виписок за посібником І.Рибельського «Азбука умственного труда»

№ _____	дня _____	г. _____
Тема _____		
Автор _____	Стр. _____	Название книги (или статьи) _____ изд. _____
.....		
.....		
.....		
.....		
Примечание		
Мое мнение _____		
Где использовать _____		

аркушах звичайного паперу різної величини залежно від розмірів виписки. Іноді «картка» — це один аркуш, а то й дватри, але вони об'єднані єдиним головним сюжетом, що, як у предметному каталозі, позначається у правому верхньому куті, в лівому — дата, посередині — легенда. Якщо у документі зустрічаються додаткові, дрібніші сюжети, вони вказуються у тому ж правому куті нижче головного сюжету... При підготовці до написання роботи картки розподіляються спершу за первинною, більш широкою рубрикою. В результаті виникають великі групи документів, які охоплюють основні сюжети, допомагають внести корективи, уточнити первісний план-склад розділів та їх послідовність. Потім картки розподіляються всередині кожної глави за іншою, більш вузькою рубрикою, що допомагає уявити зміст та послідовність, або внутрішній план, розділу. Документи кожного розділу кладуться в окрему теку, а всередині її — конверти з позначенням сюжету та відповідної послідовності. Така систематизація допомагає тримати перед очима всю книгу з усіма її підрозділами. Якщо внутрішні рубрики декілька, спершу документ кладеться в один конверт, а після використання одразу перекладається до наступної за планом рубрики». Таким чином, навіть відмовляючись інколи від типової форми записів на картках, через обмеженість місця для нотаток, значний обсяг інформації чи з інших причин, дослідники зберігали сутність карткового методу — комбінаційну функціональність виписок. Недарма визначний український історик, академік Іван Крип'якевич наголошував на доволі характері карткової системи, вбачаючи у ньому основу зазначеного технічного прийому.

З популяризацією цього прийому документації у 60—70-ті рр. ХХ ст. багато дослідників стали розглядати картотеки виписок як неодмінну складову архіву того чи іншого вченого. Про важливу роль цієї частини авторського архіву свідчить випадок з видатним французьким істориком Фернаном Броделем, який у примітці передмови першого тому свого знаменитого тритомника «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV—XVIII ст.» вказував на проблеми з упорядкуванням власних картотек як на причину деяких прогалин наукового апарату названої студії. «Пер-

ше видання цього тому входило до серії, що видавалася без посилань. — відзначав Бродель. — Видавець згодився з тим, аби до другого й третього томів було подано примітки. Цілком очевидно, що ця ухвала мала стосуватися й виправленого та розширеного повторного видання цього, першого тому. Десять років тому зробити це було б легко. Та сьогодні, коли мої витяги надто часто виявлялися вийнятими з первісних картотек, мені довелося розшукувати сотні, тисячі посилань. І інколи марно. Я вибачаюсь перед істориками, які читають мене, за ті кілька випадків, коли позначка «посилання втрачене», на жаль, замінює посилання, яке не пощастило розшукати».

Втім, сфера застосування карткового методу не обмежувалася власне науковими працями. У відомій студії Поля Сопера рекомендується застосовувати систему карток як універсальний спосіб підготовки матеріалів для публічних виступів, диспутів, «круглих столів». Карткова система здобула широку популярність і у комерційній сфері та бізнесі, оскільки давала змогу гнучко та оперативно документувати потрібну інформацію, здійснювати пошук необхідних відомостей, швидко реагувати на новітні потреби, комбінувати і зіставляти розрахунки з усією наявною інформацією тощо. Перетинання світу комерції й науки спричинилося до новітніх спроб формалізації та систематизації робочих матеріалів на перфокартах і у рейтеркартотеках. Поява рейтеркартотек, з одного боку, була пов'язана із впровадженням у бізнесову практику західного світу 20—30-х рр. ХХ ст. різноманітних маркерів для робочих картотек (спеціальні розділители, закладки, різні форми та кольори карток та ін.), а з іншого — із широким застосуванням перфокарт після Другої світової війни. Саме поєднання описаних прийомів документації й перфокарт і спричинилося до створення рейтеркартотек, що з'явилися у Західній Європі та Північній Америці набагато раніше, ніж у СРСР.

На відміну від числової формалізації (Ф. Кунце та ін.), про яку йшлося вище, система рейтеркартотек виявилася більш гнучкою. В основі організації рейтеркартотеки лежить принцип поєднання перфокарт (прямокутна картка з отворами, пробитими машиною за певною системою) і рейтерів (металевих або пластмасових смуг певного кольору), які вставлялися у відповідний отвір

верхньої частини картки. Виступаюча головка рейтера певного кольору над перфокартою була своєрідним кодовим маркером, який виконував функцію ідентифікатора за предметною, проблемно-тематичною, хронологічною або іншою приналежністю інформації. Вільне від отворів поле перфокарти використовувалося для звичайних робочих записів. Відтак, кожному рейтеру надавався певний дескриптор (ключове слово), що відповідав певній темі. Зауважимо, що у 70—80-ті роки ХХ ст. таллінський комбінат «Біт» випускав спеціальні перфокарти (147 x 207 мм) з 20

отворами-позиціями для рейтерів, що за умови застосування смуг десяти кольорів давало змогу закодувати 200 ознак (20 x 10). На практиці, однак, здебільшого обмежувалися використанням 4—6 кольорів у 3—5 позиціях, що давало можливість закодувати від 12 (4 x 3) до 30 (6 x 5) ознак.

Загалом застосування кольорових рейтерів базувалося на асоціативності мислення і засвоювалося значно простіше, ніж числова формалізація (надання проблемно-тематичним рубриками певного числового ідентифікатора). Окрім того рейтери давали змогу кодувати одну й ту саму виписку за кількома ознаками (час, простір, авторство, предметна, галузево-дисциплінарна або проблемно-тематична приналежність), що давало можливість проводити багатоаспектний пошук інформації (проблемно-тематичний, хронологічний, географічний, історіографічний тощо), відмовитися від дублювання карток у картотеках кількох типів (абетковій, систематичній, предметній та ін.) і обмежити можливість втрати інформації у великих картотеках, побудованих на традиційних засадах.

Проте впровадження рейтеркартотек не позбавлене й певних недоліків, пов'язаних з великими витратами часу та необхідністю використовувати спеціально підготовлені

перфокарти і рейтери. Доцільність їх застосування виправдана за умов: 1) значного обсягу картотеки (тисячі або десятки тисяч карток); 2) високого ступеня інтенсивності її використання.

Сфера застосування перфокарт та рейтеркартотек в історичній науці доволі велика: бібліографічні картотеки, «фактографічні картотеки» виписок, картотеки однорідних масових джерел, хронологічні картотеки тощо. Принагідно відзначимо, що, окрім кодування рейтерами, застосовувалося й кодування шляхом певних вирізів на перфорованих краях, які призначалися здебільшого для машинної обробки інформації в кліометрії — науковій галузі, що вивчає історію за допомогою математичних методів та моделювання.

Але, попри широке побутування виписок на картках у дослідницькій практиці, конспективна форма документації залишалася домінуючою у навчальному процесі. Тому в 70—80-ті рр. ХХ ст. спостерігається навіть своєрідний бум у навчально-методичній літературі з техніки конспектування. Взагалі під конспектуванням друкованого тексту здебільшого розуміють процес сприймання, відбору, переформулювання та фіксації відібраної інформації, сприйняття якої здійснюється зоровим аналізатором, що охоплює текст на рівні літер, слів, фраз та абзаців. Такою є одна з

різних видів конспектування відповідно до потреб проблематики, яку вони розробляли. Інколи виокремлюють ще *табличну форму* конспектування, в основу якої покладено принцип

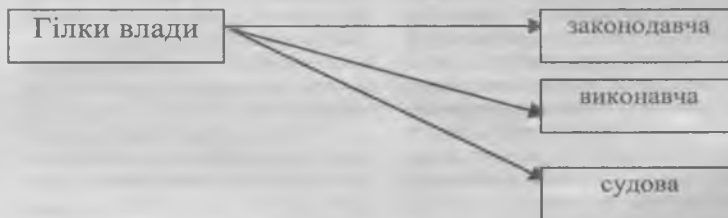
План	Тези (положення)	Фактографічний матеріал	Доповнення та коментарі

ієрархічного розміщення матеріалу (від загального до більш дрібного) у різних графах і колонках. Наприклад:

Допоміжними прийомами у конспективних записках виступають різноманітні позначення, підкреслення та кольорове виділення головних положень, аргументів pro et contra (за і проти), фактів, власних коментарів тощо. Чільне місце у методичній літературі того часу відводилося і навичкам швидкісного конспектування, які, шоправда, побутували переважно у фізико-математичних та технічних дисциплінах і призначалися для конспектування лекцій. Спроби запровадити швидкісне конспектування, хоча й не такі успішні, здійснювались і у соціогуманітарних дисциплінах.

Серед прийомів швидкісного конспектування в гуманітарно-науковій сфері можна виділити кілька найпоширеніших.

1. *Просторовий запис*, в якому застосовано принцип ієрархічної підпорядкованості термінів. Наприклад:

дефініцій «конспектування», репрезентована у тогочасних методичних посібниках.

Традиційно розрізняють кілька видів конспектів: 1) *текстуальний* — виписки-цитати, логічно пов'язані між собою, які найповніше відображають текст конспектованого видання; 2) *вільний* — довільна форма запису тексту залежно від потреб та зацікавленень; 3) *проблемно-тематичний* — конспективні нотатки з різних джерел, об'єднані висвітленням певної теми або проблеми; 4) *плановий* — записи, зроблені за конкретним планом того чи іншого твору; 5) *хронологічний* — послідовна фіксація подій, явищ або процесів протягом певного проміжку часу. На практиці науковці переважно документували свої записи у конспектах довільної форми з елементами

картки і конспективні нотатки продовжують зберігати своє значення як основні прийоми документації й до сьогодні. Завершуючи наш огляд, відзначимо, що він у жодному разі не вичерпує порушену проблема-

тику, а тільки дає певне уявлення про найголовніші тенденції у техніці дослідницької праці.

Насамкінець кілька думок про перспективи «летючих карток» та конспектів. У наш час невпинного поширення масових джерел, електронних носіїв інформації, портативних комп'ютерів — ноутбуків, диктофонів, надсучасних засобів зв'язку та копіювальної техніки у «дідівських прийомів» дослідницької праці, здавалося б, не залишається жодного шансу. Імовірно, вони приречені на забуття. Така доля багатьох атрибутів попередніх століть, що зникли з повсякденного вжитку в добу надзвичайних темпів технологічного поступу, сьогодні не викликає ані здивування, ані категоричних заперечень з боку суспільства.

Втім, справа з технічними прийомами «рухомих карток» та конспектування видається дещо складнішою, аніж із багатьма іншими людськими винаходами. Не вдаючись до докладного розгляду цієї проблеми, наведемо лише кілька міркувань. Звичайна кулькова ручка та клаптик паперу ще тривалий час залишатимуться поза конкуренцією завдяки своїй простоті та дешевизні. Мабуть, не варто доводити, що у нинішньому світі з його глобальним поділом на багатих і бідних, цей аргумент навіть у відносно віддаленій футуристичній перспективі буде вельми вагомим. Однак є аргументи й більш суттєві. Кодування усного мовлення певними позначками на мішній поверхні, відоме як письмо, являє собою один з найдавніших способів згортання і розгортання, фіксації та документації інформації. Саме він лежить в основі так званих «дідівських методів» дослідницької праці й спирається на біопсихологічні властивості людини, до яких вона пристосовувалася, принаймні, протягом кількох десятиків століть. Цілком очевидно, що їх модифікована заміна інформаційними технологіями потребуватиме великих зусиль та часу, зокрема подолання інерції мислення, психологічних звичок і навіть певної адаптації фізіології самої людини. Та долю цих людських винаходів визначить час.